

Hørings svar fra foreningen Foreldre til blinde barn

www.ftbb.no

Innledning

Foreldre til blinde barn (FTBB) er en medlemsbasert interesseorganisasjon for foreldre til blinde barn og unge. FTBB ønsker med dette å komme med innspill til Kunnskapsdepartementets forslag til ny opplæringslov.

FTBB ble stiftet høsten 2021 av fire foreldre som mener det er behov for en egen organisasjon som jobber for saker som fremmer blinde barns rettigheter, med et særlig fokus på skole og utdanning, samt sosial inkludering.

Mange blinde elever i norsk skole får ikke utdanningen de etter loven har rett til. Innføringen av de nye læreplanene og en økt digitalisering av skolehverdagen, har ført til at flere blinde strever med å følge et ordinært utdanningsløp, éne og alene forårsaket av mangelen på egnede læremidler.

Vi arbeider for at alle blinde og sterkt svaksynte elever skal få likeverdige opplærings- og utdanningsmuligheter - uavhengig av geografisk tilhørighet og påtrykk fra foreldre - fra første til siste skoledag.

FTBB mener vi er vitne til en total systemsvikt i utdanningstilbudet som gis til blinde og sterkt svaksynte elever, dette er særlig knyttet til mangelen på egnede læremidler og synspedagogisk kompetanse i skolene. Dette kan ikke løses lokalt på hver enkelt skole som får en blind elev. Det trengs overordnede endringer som sikrer at denne elevgruppen får et likeverdig utdanningstilbud ved at de får en lovfestet rett læremidler som kan benyttes med blindetekniske hjelpemidler og at det i tillegg stilles krav til relevant kompetanse hos pedagogene som underviser disse elevene.

I hørings svaret har vi i hovedsak fokusert på ulikhetene mellom synshemmede elever som bruker punktskrift og hørselshemmede elever som bruker tegnspråk. Det er flott at elever som bruker tegnspråk har sterke rettigheter og vi i FTBB mener tilsvarende rettigheter bør gis til elever som bruker punktskrift. Vi har fått opplyst at det i skoleåret 2018-2019 var 264 elever i grunnskolen som hadde opplæring i tegnspråk. Tilsvarende tall for elever med opplæring i punktskrift var 77 i 2020-2021. Det er altså snakk om to små elevgrupper med hvert sitt sansetap. Vi i FTBB stiller oss undrende til de store lovmessige forskjellene mellom disse elevgruppene og mener at denne forskjellsbehandlingen, både i gjeldende opplæringslov og i forslaget til ny opplæringslov, er diskriminerende.

Behov for egne læreplaner for blinde og sterkt svaksynte

I St. Meld. Nr. 35 "Mål og mening", ble norsk tegnspråk anerkjent som offisielt språk i Norge. Dette førte til at tegnspråkbrukere fikk rett til opplæring i og på norsk tegnspråk. Som en direkte konsekvens av dette ble det utarbeidet egne læreplaner i Norsk tegnspråk. I tillegg har tegnspråklige elever egne læreplaner i andre fag hvor kompetansemålene forutsetter hørsel og talespråk. Læreplanene i tegnspråk tar hensyn til hørselshemmedes forutsetninger og justerer kompetansemålene og evalueringskriteriene deretter. I forskriftene til den gjeldende Opplæringslova stilles det kompetansekrav til lærerne som skal undervise etter læreplanene i tegnspråk.

Punktskrift er ikke et eget språk, kun et alternativt skriftsystem. Egen læreplan i Norsk punktskrift er derfor ikke aktuelt. Likevel mener vi i FTBB at blinde og sterkt svaksynte har et like stort behov for egne læreplaner slik at også denne elevgruppen får kompetansemål og evalueringskriterier som tar hensyn til funksjonsnedsettelsen. I mange sammenhenger har blinde og sterkt svaksynte elever behov for en alternativ metodikk for å nå kompetansemålene. Det må derfor stilles krav til synspedagogisk kompetanse for å undervise blinde og sterkt svaksynte elever.

Som det forrige læreplanverket, inneholder også det nye læreplanverket et stort antall kompetansemål som ikke kan nås av blinde.

Nedenfor kommer vi med noen få, tilfeldig valgte eksempler.

Norsk 2. trinn:

- skrive tekster for hånd og med tastatur
- lage tekster som kombinerer skrift med bilder

Samfunnsfag 4. trinn:

- beskrive kultur- og naturlandskap i Norge og samtale om hvordan historiske og geografiske kilder, inkludert kart, kan gi informasjon om landskap

Kunst og håndverk i 10. trinn:

- visualisere form ved hjelp av frihåndstegninger, arbeidstegninger, modeller og digitale verktøy
- reflektere kritisk over visuelle virkemidler og eksperimentere med ulike visuelle uttrykk i en skapende prosess
- lage skisser til fornyelse av lokale omgivelser og modellere arkitektoniske løsninger som ivaretar ulike behov og interesser

Kroppsøving, 10. trinn:

- øve på og gjennomføre danseaktiviteter fra ungdomskulturer og andre kulturar, og saman med medelever skape og presentere dansekomposisjonar

Læreplanverket åpner ikke for at kompetansemålene og vurdering av måloppnåelse kan tilpasses funksjonshemmede elevers forutsetninger. Mange blinde og sterkt svaksynte elever opplever dette som diskriminerende, da de blir vurdert mot mål de ikke har forutsetninger for å mestre.

Under Norges Blindforbunds landsmøte på Hurdal syn- og mestringssenter 23. til 26. september 2021, vedtok landsmøtet følgende resolusjon vedrørende egne læreplaner for blinde og svaksynte:

“Egne læreplaner for svaksynte og blinde elever

Norges Blindforbund krever at det snarest utredes om egne læreplaner kan ivareta og kvalitetssikre måloppnåelse for svaksynte og blinde elever.

Enkelte av kompetansemålene i de nye læreplanene, som er kalt fagfornyelsen, er utformet på en slik måte at det ikke vil være mulig for svaksynte og blinde elever å nå kompetansemålene, siden de forutsetter bruk av syn. Vurderingskriteriene i de ulike fagene åpner ikke for individuelle tilpasninger.

Svaksynte og blinde elever må bli gitt mulighet til å hevde seg på lik linje med seende elever på sitt alderstrinn. Det er diskriminerende at svaksynte og blinde elever ikke blir gitt samme mulighet til å utnytte sin lovmessige rett til opplæring.

Svaksynte og blinde elever må få opplæring i punktskrift, mobilitet, kompenserende teknikker, aktiviteter i dagliglivet (ADL), hjelpemidler og PC på en hensiktsmessig måte for å kunne nå kompetansemålene. Opplæringslovens §§ 2-14 og 3 10 må videreføres i en eventuelt ny lov.”

FTBB mener vi allerede har tilstrekkelig med erfaring om hvordan blinde og sterkt svaksynte i dag frarøves muligheten til et likeverdig utdanningstilbud til å sette i gang arbeidet med å utarbeide egne læreplaner i fag for blinde og sterkt svaksynte elever.

FTBB mener: På lik linje med elever som benytter tegnspråk, har blinde og sterkt svaksynte elever behov for egne læreplaner i fag slik at også denne elevgruppen får kompetansemål og evalueringskriterier som tar hensyn til sansetapet.

Opplæringslova med tilhørende forskrifter må også sikre at blinde og sterkt svaksynte elever får egnede læremidler og undervisning av pedagoger med dokumentert synspedagogisk kompetanse.

Dette er nødvendig for å sikre at kompetansemålene, evalueringskriteriene, læremidlene og metodene som benyttes i undervisningen er tilpasset funksjonsnedsettelsen slik at blinde og sterkt svaksynte elever får likeverdige opplærings- og utdanningsmuligheter.

Veiledningsmateriell

Som sagt er det ikke nytt at læreplanene inneholder kompetansemål og evalueringskriterier som ikke er egnet for blinde og sterkt svaksynte. Ved forrige fagfornyelse tok det hele 7 år før Statped Syn ga ut "Veiledningsmateriell om å tilrettelegge opplæringen i fag for sterkt svaksynte og blinde elever". Denne veilederen er viktig da blinde og sterkt svaksynte elever benytter alternative metoder i mange fag.

I august forsøkte et av våre medlemmer å få en avklaring fra Statped vedr. hvordan de arbeider med de nye læreplanene. Følgende spørsmål ble stilt:

"Noen av målene i læreplanene kan ikke nås av blinde, som f.eks. løkkeskrift/stavskrift i norsk. Vi lurte derfor på:

- 1. Har Statped gått gjennom læreplanene og identifisert læringsmål/aktiviteter som er vanskelig/mulig for blinde å nå?*
- 2. Har Statped laget et forslag til alternative aktiviteter?*

Vi tenker at det hadde vært nyttig for skolene med mer direkte veiledning til problemstillinger man vet dukker opp.

Videre ser vi at blinde elever opplever at de blir evaluert på mål de ikke har forutsetninger til å oppnå. Til de gamle læreplanene har vi blitt gjort oppmerksomme på at det fantes veiledere til evaluering/karaktersetting. Vi lurte derfor på:

- 3. Finnes det veiledere basert på de nye læreplanene?*
- 4. Skal blinde kunne oppnå toppkarakter i alle fag, dvs. at forutsetningene tas hensyn til der det er nødvendig, eller er det slik de alltid skal bli evaluert på lik linje med sine seende medelever?*

Bakgrunnen til alle disse spørsmålene er at vi foreldre ser store variasjoner i hvordan hver enkelt skole løser disse problemstillingene."

Svaret fra vi fikk på denne henvendelsen var at:

"Spørsmålene som stilles, i denne e-posten, er av både juridisk og læreplanmessig karakter. Det ligger ikke til Statped's mandat å svare på dette. Spørsmålene bør rettes til Utdanningsdirektoratet som forvalter rettigheter, lovverk og læreplaner."

Dette svaret viser at Statped trenger en tydelig instruks for å igangsette dette viktige arbeidet.

Vår erfaring er at mange skoler mangler synspedagogisk kompetanse. Veilederen er derfor et viktig verktøy for lærerne i deres arbeid med å tilrettelegge for elever som er blinde eller sterkt svaksynte. Det er ikke akseptabelt at en elevgruppe må vente i 7 år på at lærerne skal få materialet de trenger for å tilrettelegge undervisningen. Uten en veileder hvor dette arbeidet er satt i system, blir det opp til hver enkelt lærer og finne ut av dette på egenhånd.

Det er viktig at dette materialet oppdateres slik at lærerne får veiledningsmateriell som samsvarer med de nye læreplanene. Såvidt vi vet, er dette arbeidet ikke igangsatt selv om det er mer enn to år siden de nye læreplanene ble lansert.

Det er Kunnskapsdepartementets ansvar å sørge for at veiledningsmateriell blir oppdatert ved utgivelse av nye læreplaner. Det hadde vært naturlig å delegere oppgaven med utarbeidelse av veiledningsmateriell til Statped Syn, som er rådgivende enhet med spisskompetanse innen synspedagogikk. Oppdraget med å utarbeide veiledningsmateriell burde vært gjort parallelt med utarbeidelsen av det nye læreplanverket. På den måten ville veiledningsmateriell vært klart da læreplanene ble utgitt.

FTBB mener: Det faktum at det ikke er utarbeidet veiledningsmateriell underbygger vår påstand om at blinde og sterkt svaksynte barns behov ikke blir ivaretatt av Kunnskapsdepartementet. Vi ser heller ingen tegn til at det foreligger et arbeid som vil føre til en snarlig løsning for denne gruppen elever. Det er derfor helt nødvendig at denne gruppens rettigheter blir bedre ivaretatt i Opplæringslova, ved at det vises til veiledningsmateriell som skal sikre nødvendig tilrettelegging for blinde og sterkt svaksynte elever.

Synspedagogisk kompetanse

Grunnleggende ferdigheter

Noen grunnleggende ferdigheter er nødvendige forutsetninger for læring og utvikling i skole, arbeid og samfunnsliv. Disse er å kunne lese, regne, uttrykke seg muntlig og skriftlig, og bruke digitale verktøy. Personer med synsvansker trenger tilrettelegging for å tilegne seg disse grunnleggende ferdighetene. Hver enkelt skole og pedagog med blinde og sterkt svaksynte elever er ansvarlige for at denne tilretteleggingen gjennomføres på en forsvarlig og hensiktsmessig måte, noe som krever et høyt kompetansenivå innen synspedagogikk.

Statped's rolle

Statped er i en stor omstillingsprosess, og har stått i kontinuerlig omstilling helt siden 2013. De siste endringene er konsekvens av Meld. St. 6 (2019–2020) hvor Statped får en redusert bevilgning med 150–200 millioner over en femårsperiode. Midler og kunnskap skal overføres til kommunene slik at laget rundt barnet styrkes ved at kompetansen bygges lokalt.

Med sitt nye, spissede mandat skal Statped nå kun støtte kommunene når det gjelder små og spesialiserte fagområder og i særlig komplekse saker, deriblant barn med synsvansker. Kompetanseløftet og styrkingen av laget rundt barnet kommer derfor ikke blinde og sterkt svaksynte elever til gode siden dette fagområdet fremdeles skal ivaretas av Statped. Kommunen skal ha opplæringsansvaret, men Statped skal fremdeles være et svært viktig kompetansemiljø som kan støtte.

Parallelt med budsjettkutt og organisatoriske endringer skal tjenester leveres av ansatte som selv berøres av endringene. Vi er nå vitner til at disse store omstillingene får store, negative konsekvenser for blinde og sterkt svaksynte barn siden det ikke er tilstrekkelig tilgang på kompetanse innen fagområdet syn.

Statped er en viktig støttetjeneste for kommunene og med stadige omstillinger bør det reflekteres over hvilket utbytte brukerne får når støttetjenesten er i kontinuerlig endring. Statped's brukere underviser en sårbar gruppe som har særlig behov for forutsigbarhet og langsiktig planlegging.

Statped er direkte involvert i laget rundt barnet bistår med synspedagogisk rådgivning. For hver omstilling ser vi at blinde og sterkt svaksynte barn får et redusert tilbud. Nå har vi kommet til et punkt hvor skolene som skal tilrettelegge for denne elevgruppen mister helt nødvendig hjelp og støtte slik at mange ikke evner å gi disse elevene et likeverdig utdanningsstilbud. Dette er en uholdbar situasjon. Det er på tide med en grundig kartlegging av utdannings- og opplæringsstilbudet som gis til blinde og sterkt svaksynte elever og en evaluering av støttetjenestenes evne til å sette skolene i stand til å gi egnet tilpasset opplæring til denne elevgruppen.

Kartleggingen må omfatte eleven, foresatte, lærere, PPT og Statped og ha elevens utbytte av opplæringen i fokus og dokumentere resultatet og ikke intensjonen av tilretteleggingen.

Etter at kartleggingen er gjennomført, må resultatene evalueres slik at egnede tiltak kan settes inn. Slik vi i FTTB opplever dagen situasjon, trengs det drastiske endringer, særlig knyttet til synspedagogisk kompetanse i laget rundt barnet og tilgang på egnede læremidler.

FTBB mener: Den siste tiden har Statpeds tilbud til blinde og sterkt svaksynte barn blitt redusert til et nivå hvor skolene ikke klarer å gi denne elevgruppen et likeverdig utdanningstilbud.

Det må gjennomføres en kartlegging av opplæringstilbudet som gis til blinde og sterkt svaksynte barn. Kartleggingen må ha elevens utbytte i fokus.

Vår erfaring er at det er store avvik mellom hvordan Statped forteller at de arbeider og tjenestene de leverer til skolene. Vi forventer derfor at evalueringen av en slik kartlegging vil føre til dramatiske endringer i hvordan Statped arbeider for å sikre at elevene ivaretas.

Masterprogram i spesialpedagogikk - Synspedagogikk

NTNU tilbyr et erfaringsbasert masterprogram i spesialpedagogikk, med blant annet studieretningen synspedagogikk, som gir totalt 120 studiepoeng.

Det er mulig å ta enkeltemner eller en hel mastergrad, og studiet er lagt opp som et samlingsbasert deltidsstudium slik at deltakerne kan jobbe ved siden av.

Den overordnede målsetningen med studiet er å gjøre pedagogene i stand til å tilrettelegge gode læringsmiljøer og skape gode faglige, personlige og sosiale utviklingsprosesser slik at personer med særskilte behov kan delta i et inkluderende samfunn.

Når vi i vårt hørings svar referer til begrepet "dokumentert synspedagogisk kompetanse", er det denne utdanningen vi sikter til.

FTBB mener: De obligatoriske emnene i masterprogrammet i synspedagogikk må være et minimumskrav til pedagoger som har ansvar for å tilrettelegge undervisningen av blinde og sterkt svaksynte elever.

Pedagogene som skal undervise mobilitet, må ha gjennomført og bestått valgemnet "Mobilitetsopplæring av barn, unge og voksne med synssvekkelser".

Pedagoger som tar denne utdanningen vil opparbeide seg grunnleggende synspedagogisk kompetanse. Det vil likevel være et betydelig behov for at pedagogen samarbeider med Statped avdeling Syn for å sikre erfaringsbasert kompetansebygging og at de tilbys arenaer for møte pedagoger i samme situasjon. Dette vil sikre at pedagogene til enhver tid benytter relevante synspedagogiske metoder slik at elevens beste ivaretas.

Begrensninger grunnet personvernforordningen

FTBB har kjennskap til at Statped har undersøkt muligheten for å etablere et nettverk for lærere som underviser blinde og sterkt svaksynte elever slik at lærerne lettere kan dele sine erfaringer og delta i konstruktive forum for å bedre tilretteleggingen. Foreløpig har dette arbeidet stoppet grunnet personvernforordningen (General Data Protection Regulation, GDPR). Begrunnelsen er at siden det er så få blinde elever, vil det være relativt enkelt for de som deltar i nettverket å identifisere elevene.

De fleste blinde og sterkt svaksynte er komfortable med å dele at de har nedsatt synsfunksjon. I mange sammenhenger er det å fortelle omgivelsene om funksjonsnedsettelsen en nyttig avklaring. FTBB ønsker derfor at det undersøkes om det er mulig at foresatte samtykker til at barnets synsnedsettelse blir delt i lukkede forum slik at pedagogene til denne elevgruppen lettere kan utveksle erfaringer og derav styrke sin synspedagogiske kompetanse.

Kompetanseheving hos foresatte

I stortingsmelding nr. 14 (1997-98) Om foreldremedverknad i grunnskolen står det:
“Foreldra har ansvaret for å oppsede sine egne barn og sørge for at dei får utdanning etter evne og føresetnader. For at foreldra skal kunne følgje opp dette ansvaret, er det nødvendig med eit godt samarbeid mellom heimen og skolen. Foreldra er ein viktig ressurs for skolen og heile oppvekstmiljøet som skolen er ein del av.”

Eksempelvis har foresatte til tegnspråkbrukere mulighet til å delta på et 40 ukers kurs, “Se mitt språk”, som er et samlingsbasert tilbud som strekker seg over barnets 16 første leveår. Foresatte til blinde elever har ikke i nærheten av tilsvarende tilbud om kursing.

Tidligere tilbød Statped årlige klassespråkkurs. På disse kursene var foresatte, elever og lærere samlet i en uke hvor de fikk mulighet til å lære nye ting og utveksle erfaringer. De siste årene har disse kursene blitt avlyst. Begrunnelsen er pandemien. Samtidig har Statped opprettholdt tilbudet de gir til ansatte i barnehager. På direkte spørsmål kan ikke Statped hverken bekrefte eller avkrefte om klassespråkkursene blir gjenopptatt. Ved innføring av nye læreplaner og en kraftig økning i bruken av digitale læremidler i skolen, opplever vi at lærere, foresatte og blinde og sterkt svaksynte elever har det dårligste tilbudet noensinne.

Ved et søk i Statped sin kursportal vises kun ett kurs rettet mot syn, sammenlignet med 14 kurs innen fagområdet hørsel. Dette ene kurset er i tillegg et webinar, uten mulighet for interaksjon mellom deltakerne.

Mange foreldre til blinde barn sliter i dag med å hjelpe sine barn gjennom skolegangen da de ikke har tilstrekkelig kompetanse i hverken punktskrift, pedagogiske metoder eller blindetekniske hjelpemidler.

Behov for kompetanse hos foreldre til elever med synsvansker blir ikke ivaretatt i gjeldende lovverk eller i forslaget til ny opplæringslov.

FTBB mener: Foresatte må sikres rett til kompetanseheving i ny opplæringslov slik at de har forutsetninger for å ivareta sine plikter som foresatte til å sørge for at barna får en nødvendig oppfølging i forbindelse med opplæring.

Læremidler

I gjeldende opplæringslov er det tydelig definert at det er statens plikt å sørge for at det utarbeides lærebøker og læremiddel for spesialundervisning:

“§ 5-9. Statens plikt til å sørge for læremiddel

Departementet skal sørge for at det blir utarbeidd lærebøker og andre læremiddel for spesialundervisning.”

I forslaget om ny opplæringslov er denne bestemmelsen utelatt. Dette er dramatisk for alle små elevgrupper som ikke kan benytte kommersielle læremidler. Hvem andre enn Staten skal ivareta dette?

Utdanningsdirektoratet (UDIR) har de siste årene hatt en tilskuddsordning til utvikling av læremidler; “Tildelinger av tilskudd til læremidler uten kommersielt marked”, med underkategorien “Særskilt tilrettelagte læremidler og materiell”. Fra oversikten på UDIRs nettsider kan vi ikke se at det er søkt om tilskudd for å tilrettelegge læremidler for blinde og sterkt svaksynte elever. Vi har bedt UDIR om innsyn i søknader og sluttrapporter uten at vi har mottatt dette og antar derfor at elevgruppen vi representerer ikke ivaretas ved denne tilskuddsordningen.

Selv om alle digitale læremidler og læringsplattformer skal være universelt utformet, er det tilnærmet ingen som tilfredsstiller disse kravene. De få som tilfredsstiller kravene er ikke tilgjengelige med blindetekniske hjelpemidler. Dette får store konsekvenser for utdanningstilbudet som tilbys denne elevgruppen.

Utdanning er en viktig suksessfaktor for alle individer - og ekstra viktig for mennesker med funksjonsnedsettelse. Det er derfor særdeles viktig at blinde og sterkt svaksynte elever er sikret egnede læremidler.

En tilskuddsordning hvor spesielt interesserte kan søke om midler for å lage digitale læremidler til blinde og sterkt svaksynte, er ikke tilstrekkelig for å sikre at denne elevgruppen får egnede læremidler.

I de fleste tilfeller er det ikke tilstrekkelig å få tilgang til teksten, figurer må forklares og beskrives og tabeller må tilrettelegges slik at informasjonen er tilgjengelig med blindetekniske hjelpemidler. Det er derfor helt essensielt at synspedagoger og brukerrepresentanter involveres i utarbeidelse og testing av digitale læremidler for blinde og sterkt svaksynte.

Det finnes ingen godkjenningsordning for læremidler. I St. Meld. 28 (2015–2016) “Fag - Fordypning - Forståelse - En fornyelse av Kunnskapsløftet” kan vi lese følgende:

“Frem til juni 2000 måtte alle læremidler gjennom godkjenningsordningen for lærebøker. Ordningen hadde da eksistert siden den ble innført for kristendomsbøker i 1889. En samlet kirke-, utdannings- og forskningskomite foreslo å avskaffe ordningen. Argumentet for dette

var blant annet at kommunene og fylkeskommunene skulle få større ansvar for å bestemme hvordan opplæringen skal gjennomføres. Det var skolen og den enkelte lærer som skulle legge opp undervisningen, uavhengig av lærebøkene i de enkelte fagene. Det ble også lagt vekt på at skolene skulle oppmuntres til å bruke flere lærestoffkilder og stimulere til lærebokkritikk av eksisterende lærebøker. Et annet argument for å avvikle godkjenningsordningen var at forlag, forfattere og fagmiljøer selv skulle sørge for kvalitetskontroll av innhold, likestilling og språklig kvalitet på lærebøkene.”

Dagens situasjon for blinde og sterkt svaksynte elever er et bevis på at hverken kommunene, fylkeskommunene, forlagene, forfatterne eller fagmiljøene har tilstrekkelig fokus og kompetanse knyttet til universell utforming. De har heller ikke rutiner for å kvalitetssikre at læremidlene fungerer med blindetekniske hjelpemidler.

Hensikten med å fjerne godkjenningsordningen var ikke at blinde elever skulle stå uten læremidler, men det er her vi har havnet. Dette tilsier at det trengs en nasjonal godkjenningsordning for digitale læremidler for å sikre at elever med særskilte behov, deriblant blinde og sterkt svaksynte elever, kan benytte disse på en hensiktsmessig måte.

FTBB mener: Blinde og svaksynte elever må ha en lovfestet rett til egnede læremidler og at disse er tilgjengelig fra første til siste skoledag.

Det må innføres en nasjonal godkjenningsordning for digitale læremidler.

Det er ikke akseptabelt at produksjonstid skal rettferdiggjøre forsinkelser i levering av læremidler.

Ansvar for å tilrettelegge og produsere læremidler for blinde og sterkt svaksynte elever må tildeles et fagmiljø med dokumentert synspedagogisk kompetanse.

Ny opplæringslov

Kommentarene i dette kapittelet er gitt til Vedlegget til høringsnotat 26. august 2021 "Forslag til ny opplæringslov"

Val av skriftspråk og særskilde språkrettar i grunnskoleopplæringa (Kapittel 3)

I § 3-5, om opplæring i punktskrift i grunnskolen, står det kort og greit at "*Elevar som er blinde eller sterkt svaksynte, har rett til nødvendig opplæring i punktskrift.*"

Hva menes med "nødvendig opplæring" i denne sammenhengen? Hvem har tilstrekkelig kompetanse i laget rundt barnet til å gjøre denne vurderingen? FTBB mener at dette er en uheldig formulering da vi dessverre ser at disse vurderingen i stor grad blir tatt på økonomiske grunnlag fremfor fokus på elevens beste. Her bør ordet "nødvendig" fjernes. I denne sammenhengen er det også verdt å merke seg at ordet "nødvendig" ikke brukes om elever som får opplæring i og på tegnspråk.

Som for elever som benytter tegnspråk bør det stå at elever som er blinde eller sterkt svaksynte har rett til opplæring både i og på punktskrift. Selv om punktskrift ikke er å anse som et skriftspråk, er det like fullt en nødvendig skriftform for alle blinde og sterkt svaksynte elever. Det å kunne uttrykke seg skriftlig er en viktig grunnleggende ferdighet. At paragrafen kun tar for seg opplæring i punktskrift og ikke alt det medfører av alternativ metodikk i f.eks. matematikk, er også en stor svakhet.

Grunnet korona-pandemien, med periodevis stengte skoler, har synshemmede elever fått erfare hvordan fjernundervisning fungerer. Elever som benytter en skjermleser navigerer og innhenter informasjon på datamaskinen via auditive tilbakemeldinger fra skjermleseren. Dette er ikke kompatibelt med fjernundervisning i form av digitale møter. Blinde og sterkt svaksynte som benytter skjermleser kan derfor ikke motta opplæring i form av fjernundervisning.

Det stilles i dag ingen formell synspedagogisk kompetanse til pedagoger som underviser blinde elever i punktskrift og dertil egnede metoder. Siden elever med tegnspråk har egne læreplaner, utløser dette krav til kompetanse hos lærerne som skal undervise etter disse læreplanene. For at det skal være mulig for skolene å gi blinde og sterkt svaksynte elever et likeverdig utdanningstilbud slik de har rett på, må det stilles krav til synspedagogisk kompetanse hos pedagogene som underviser disse elevene. Krav om relevant kompetanse må presiseres i forskriften til Opplæringslova.

FTBB mener: Denne paragrafen bør endres til:

§ 3-5 *Opplæring i og på punktskrift og bruk av egnede metoder i grunnskolen*

Elevar som er blinde eller sterkt svaksynte, har rett til opplæring i og på punktskrift.

Pedagogiske metoder må tilpasses slik at de er egnet for punktskrift.

Opplæringa kan ikke gis som fjernundervisning.

Departementet kan gi forskrift om hvilken kompetanse en må ha for å undervise etter denne paragrafen.

FTBB mener: Departementet må ved forskrift til Opplæringslova stille krav til relevant og nødvendig pedagogisk kompetanse, altså dokumentert kompetanse innen synspedagogikk, for å undervise blinde elever i og på punktskrift etter § 3-5.

Val av skriftspråk og særskilte språkrettar i den vidaregåande opplæringa (Kapittel 6)

Her har vi samme kommentar som for Val av skriftspråk og særskilte språkrettar i grunnskoleopplæringa (Kapittel 3).

FTBB mener: Denne paragrafen bør endres til:

§ 6-4 Opplæring i og på punktskrift og bruk av egnede metoder i den vidaregåande opplæringa

Elevar som er blinde eller sterkt svaksynte, har rett til opplæring i og på punktskrift. Pedagogiske metoder må tilpasses slik at de er egnet for punktskrift.

Opplæringa kan ikke gis som fjernundervisning.

Departementet kan gi forskrift om hvilken kompetanse en må ha for å undervise etter denne paragrafen.

FTBB mener: Departementet må ved forskrift til Opplæringslova stille krav til relevant og nødvendig pedagogisk kompetanse, altså dokumentert kompetanse innen synspedagogikk, for å undervise blinde elever i og på punktskrift etter § 6-4.

Arbeidet for å sikre at elevane har tilfredsstillande utbytte av opplæringa (Kapittel 11)

Alle elever med funksjonsnedsettelser har etter Likestillings- og diskrimineringslova rett på et likeverdig utdanningstilbud. Det er derfor svært uheldig at blinde og sterkt svaksynte elevers behov for tilpasset undervisning ikke sikres på annen måte enn under denne kapitteloverskriften som kun stiller krav om et tilfredsstillende utbytte av opplæringa. Problemet med denne formuleringen er at vurderingen av om en elev får tilfredsstillende

utbytte er subjektiv og lite målbar. Her bør det tilstrebes å benytte en formulering som viser til en målbar vurdering.

FTBB mener: Overskriften på kapittel 11 burde være:

Arbeidet for å sikre at elevene får et likeverdig utbytte av opplæringa

I siste ledd av § 11-1 om Tilfredsstillende utbytte av opplæringa, står følgende:
“(...) Skolen skal vurdere om tiltaka er nok til å gi eleven eit tilfredsstillende utbytte av opplæringa, eller om eleven kan trenge individuelt tilrettelagd opplæring.”

Med denne formuleringen er det altså opp til skolene selv å vurdere om de tilrettelegger tilstrekkelig for at eleven skal få et tilfredsstillende utbytte av undervisningen. Det finnes få skoler med tilstrekkelig synspedagogisk kompetanse til å gjøre denne vurderingen. Det må derfor stilles krav til relevant kompetanse hos de/dem som gjør denne vurderingen.

FTBB mener: Følgende setning bør legges til i siste avsnitt av § 11-1:

“For blinde og sterkt svaksynte elever, må pedagogisk personell med dokumentert synspedagogisk kompetanse vurdere om eleven får et tilfredsstillende utbytte av den tilrettelagte undervisningen.”

§ 11-5 omhandler fysisk tilrettelegging og tekniske hjelpemiddel. FTBB erfarer at mange blinde og sterkt svaksynte elever ikke får tilstrekkelig opplæring i bruken av blindetekniske hjelpemidler og at flere skoler ikke benytter de blindetekniske hjelpemidlene på en hensiktsmessig måte. I de fleste tilfeller skyldes dette manglende kompetanse hos pedagogene.

Det må stilles krav til relevant kompetanse, altså dokumentert kompetanse innen synspedagogikk, for å gi blinde elever opplæring i bruken av tekniske hjelpemidler og mobilitet § 11-5.

Det må også presiseres at de blindetekniske hjelpemidlene må inkorporeres i skolehverdagen slik at de blinde og sterkt svaksynte elevene kan jobbe så selvstendig og effektivt som mulig.

FTBB mener: For å sikre fornuftig bruk av tekniske hjelpemidler og relevant kompetanse hos pedagogene, må følgende setninger legges til denne paragrafen:

“De tekniske hjelpemidlene skal innlemmes i undervisningen på en hensiktsmessig måte med en målsetning om at elevene skal kunne jobbe selvstendig.”

“Departementet kan gi forskrift om hvilken kompetanse en må ha for å undervise blinde eller sterkt svaksynte elever etter denne paragrafen.”

De fleste blinde og sterkt svaksynte elever har i dag spesialundervisning, da forholdene ikke ligger til rette for å gi disse elevene et tilfredsstillende utbytte av opplæringen kun ved tilpasning av ordinær undervisning. Det er store variasjoner i både omfanget og kvaliteten av spesialundervisningen. I den nye Opplæringslova er "spesialundervisning" erstattet med "individuell tilrettelagt opplæring".

I § 11-7 om "vedtak om individuelt tilrettelagt opplæring og krav om sakkyndig vurdering", leser vi at det er PP-tjenesten som i sakkyndig vurdering undersøker om eleven trenger tilrettelagt opplæring. Slik er det også i gjeldende opplæringslov. FTBB erfarer at PP-tjenesten i flere kommuner mangler synspedagogisk kompetanse til å vurdere blinde og sterkt svaksynte elevers behov for individuell tilrettelegging. Dette kan få store negative konsekvenser for elevens opplæringsstilbud og utbytte av undervisningen.

FTBB mener: For å sikre kompetanse hos de som gjennomfører den sakkyndige vurderingen, må følgende tekst legges til:

"For å vurdere blinde og svaksynte elevers behov for tilrettelagt undervisning må pedagogen som gjennomfører den sakkyndige vurderingen ha dokumentert synspedagogisk kompetanse. Dersom den pedagogisk psykologiske tjenesten ikke har denne kompetansen, må synspedagoger fra Statped tildeles ansvaret for å utarbeide sakkyndig vurdering."

§ 11-9 omhandler kompetansekrav for den som skal gi individuelt tilrettelagt opplæring. Her kan vi lese at det stilles krav til relevant kompetanse, jf. § 17.2. For pedagoger som underviser blinde og sterkt svaksynte elever må det stilles krav til dokumentert synspedagogisk kompetanse.

Opplæringsspråk, læremiddel og skolebibliotek (Kapittel 15)

I § 15-3, som omhandler læremidler, må det presiseres at læremidlene som benyttes i skolen må være tilgjengelige med blindetekniske hjelpemidler.

Blinde og svaksyntes rett til egnede læremidler er ikke tilstrekkelig ivaretatt i dagens lovverk.

Av Likestillings- og diskrimineringslova fremgår det at alle læremidler skal være universelt utformet. I dag er det få, kanskje ingen, læremidler som oppfyller 35 av de 61 suksesskriteriene i standarden "*Retningslinjer for tilgjengelig webinnhold (WCAG) 2.0.*" som kvalifiserer til kvalitetsstempelen universell utforming.

Når vi tar kontakt med leverandører av digitale læremidler mener de at de tilfredsstillende de obligatoriske WCAG-kravene. Det manglende samsvaret mellom hva FTBB og utviklerne mener er universell utforming av læremidler kan komme av følgende årsaker:

1. At WCAG-kravene ikke er tilstrekkelig beskrevet slik at utviklerne forstår hva som kreves for å nå kravene for universell utforming.
2. At gjeldende krav ikke er tilstrekkelig for å sikre at læremidlene er tilgjengelige med blindetekniske hjelpemidler.

Uansett grunn, viser det seg at de digitale læremidlene som brukes i skolen i dag ikke er tilgjengelige for blinde og sterkt svaksynte elever som må benytte seg av blindetekniske hjelpemidler. Dessverre er det også slik at to av kravene som er direkte knyttet til synstolking av forhåndsinnspilte videoer ikke er et krav for universell utforming i Norge.

FTBBs erfaring er at få utviklere gjennomfører brukertester med blinde elever. Mange tester kun universell utforming i form av automatiserte tester, men disse er ikke egnet for å kvalitetssikre brukervennligheten for elever som benytter blindetekniske hjelpemidler. Det bør presiseres i lovverket at alle universelt utformede læremidler skal kunne benyttes med blindetekniske hjelpemidler og at utviklere er ansvarlige for å teste og dokumentere at dette fungerer.

Det finnes ingen godkjenningsordning for læremidler i dag og lærere står fritt til å velge det de selv ønsker. Dette gir lærerne en stor frihet, men også et stort ansvar. Om betydningen av læremidler har Utdanningsetaten i Oslo kommune en fin formulering:

“Elever med synsvansker skal ha de samme mulighetene som andre elever til å utvikle seg og lære, og til å nå kompetansemålene i Kunnskapsløftet. Det er derfor av avgjørende betydning for elevenes utbytte av opplæringen at de har læremidler og læringsressurser som kompenserer for synstapet.”

En tilsvarende formulering må inkluderes i Opplæringslova.

FTBB mener: I § 15-3 må følgende avsnitt legges til:

“Elever med synsvansker skal ha de samme mulighetene som andre elever til å utvikle seg og lære, og til å nå sine kompetansemål. Det er derfor av avgjørende betydning for elevenes utbytte av opplæringen at de har læremidler og læringsressurser som kompenserer for synstapet.”

“Læremidler skal være tilgjengelige med blindetekniske hjelpemidler.”

Personalet i skolen, skolefagleg kompetanse og kvalitetsutvikling (Kapittel 17)

§ 17-2 og -3 omhandler kompetanse hos lærere. For at blinde og sterkt svaksynte elever skal ha forutsetninger for å nyttiggjøre seg av undervisningen, må pedagogene ha dokumentert synspedagogisk kompetanse.

FTBB mener: Det er vår helt klare forventning at det presiseres i forskriften til Opplæringslova at pedagoger som underviser blinde og sterkt svaksynte elever må ha dokumentert synspedagogisk kompetanse.

Dette må være et absolutt krav som ikke under noen omstendigheter kan fravikes.

Høringsnotat til ny opplæringslov

Også i høringsnotatet til den nye Opplæringslova ser vi store forskjeller i hvordan elever med nedsatt syn forskjellsbehandles fra elever med nedsatt hørsel. Dette ser vi ved å sammenlikne kapittel 26 “Opplæring i og på norsk tegnspråk” med kapittel 29 “Opplæring i punktskrift, tekniske hjelpemidler og mobilitet”.

Under overskriften “Dagens regler” for elever med nedsatt hørsel refereres det til § 2-6 om rett til grunnskoleopplæring i og på tegnspråk, mens det for elever med nedsatt syn kun refereres til FNs konvensjon om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne hvor punktskrift blir nevnt sammen med ASK (alternativ supplerende kommunikasjon). En slik formulering er med på øke diskrimineringen av blinde og sterkt svaksynte ved å fokusere på deres nedsatte funksjonsevne og ikke deres rett til et likeverdig utdanningstilbud. I all den tid CRPD ikke er inkorporert i norsk lov, vil ikke denne formuleringen sikre de blinde og sterkt svaksynte elevenes rett til et likeverdig utdanningstilbud.

Det er lav arbeidsdeltakelse blant funksjonshemmede og mange funksjonshemmede står ufrivillig utenfor arbeidslivet. Undersøkelser viser at mange arbeidsgivere har sterke fordommer til funksjonshemmede, og blinde og sterkt svaksynte er en gruppe det stilles svært lave forventninger til. Forskning viser at utdanning har dobbel effekt blant personer med nedsatt funksjonsevne, og det er derfor ekstra viktig at blinde og sterkt svaksyntes rett til opplæring styrkes i den nye Opplæringslova.

I avsnitt 29.2.3 refereres det til Likestillings- og diskrimineringsloven § 21, 17 og 18. I påvente av en nasjonal standard som kvalitetssikrer at universelt utformede IKT-løsninger er tilgjengelige ved bruk av blindetekniske hjelpemidler, må tiltak iverksettes for å sikre at blinde har tilgang til egnede læremidler.

FTBB mener: Retten til egnede læremidler for blinde og sterkt svaksynte må styrkes ved at det innføres en nasjonal godkjenningsordning for digitale læremidler.

Det må foreligge dokumentasjon på at læremiddelet fungerer med blindetekniske hjelpemidler.

Kapittel 29 dekker tekniske hjelpemidler og mobilitet, men det er en stor svakhet at de alternative metodene som brukes i undervisningen av blinde ikke blir nevnt. Det meste av klasseromsundervisningen er naturlig nok basert på visuelle inntrykk, det kreves derfor særskilte tilpasninger for blinde og sterkt svaksynte da de ikke kan innhente den visuelle informasjon via synssansen.

FTBB mener: I arbeidet med ny opplæringslov må det presiseres at det kreves dokumentert synspedagogisk kompetanse for å sikre at det benyttes egnede metoder i undervisningen av blinde og sterkt svaksynte elever.

I tillegg kommer det ikke fram hvor krevende det er å benytte PC/nettbrett med skjermleser. Når man ikke kan bruke det grafiske brukergrensesnittet, og derav må navigere med tastatur, stilles det store krav til de digitale ferdighetene hos både eleven og pedagogene. Pedagogen som underviser den blinde eleven må i denne sammenhengen også gi eleven opplæring i bruken av de blindetekniske hjelpemidlene. Det må tas hensyn til at det er krevende å forholde seg til digitale læringsplattformer og nettsider som ikke er universelt utformet og fullt tilgjengelig med blindetekniske hjelpemidler.

Her er det viktig å presisere at dette ikke kun gjelder opplæringen i bruken av tekniske hjelpemidler, jf. §2-14 i gjeldende opplæringslov. Den blinde eleven bruker skjermleser i alt digitalt arbeid. Alle pedagoger som bruker digitale verktøy i undervisningen må selv ha testet at disse er tilgjengelige med blindetekniske hjelpemidler. Som i all annen undervisning, må pedagogene selv mestre de oppgavene de gir sine elever. Det er derfor helt essensielt at alle pedagoger som underviser en blind elev forstår hvordan den blinde eleven skal benytte digitale verktøy i fagene de underviser i, slik at tilretteleggingen tar hensyn til eventuelle begrensninger.

<p>FTBB mener: For at elever med skjermlesere skal lykkes i undervisningen, må det presiseres at det er krav om et høyt digitalt ferdighetsnivå hos pedagoger som underviser blinde og sterkt svaksynte elever.</p>
--

I siste avsnitt om Aktiviteter i Dagliglivet (ADL), avsnitt 29.5.4 står det:

“Departementet støtter utvalgets vurdering og anbefaling. Departementet vil legge til at slik ferdighetstrening bør legges inn som en integrert del av skolehverdagen og gli mest mulig naturlig inn i annen opplæring.”

FTBB støtter dette, men kan ikke se at dette er kommet med i forslaget til ny opplæringslov.

Fullføringsreformen

I fullføringsreformen er punktskrift kun nevnt i fotnote nr 95 i forbindelse med at elever med rett til punktskrift, kan få utvidet sin opplæringstid med inntil to år.

Det er fint at elever med ekstra utfordringer har rett til utvidet opplæringstid, men FTBB mener at hovedfokuset burde være på tilrettelegging - ikke utvidet opplæringstid. Det bør være en klar målsetting å tilrettelegge slik at blinde og sterkt svaksynte elever har forutsetninger for å fullføre videregående opplæring innenfor normert tid. Tenk om det kunne legges til rette for at også blinde og sterkt svaksynte elever fikk oppleve gleden av å være russ og starte på høyere utdanning sammen årskullet sitt!

Fullføringsreformen har blitt nevnt som et av mange tiltak for å sikre at også blinde og sterkt svaksynte elever fullfører videregående opplæring slik at de får mulighet til videre studier. Slik vi leser dette dokumentet, er det ingen tiltak som har spesielt fokus på blinde og svaksynte elever. Til sammenligning er det et helt annet fokus på elever med tegnspråk. Det er spesielt synlig i kapittel 7, under "Kompetanse for kvalitet". Her er norsk tegnspråk nevnt som en del av regjeringens strategi for å sikre kvalitet gjennom videre utdanning.

For at Fullføringsreformen skal ha noen effekt på elevgruppen FTBB representerer, må det stilles krav til dokumentert synspedagogisk kompetanse hos pedagoger som underviser blinde elever i den videregående opplæringen.

Oppsummering

Vi ønsker å redegjøre for at FTBB og medlemmer av FTBB allerede har tatt kontakt med Kunnskapsdepartementet for å gjøre dem oppmerksomme på den dramatiske situasjonen blinde elever befinner seg i, uten at dette har bedret situasjonen. Vårt siste håp er at innspillene FTBB kommer med i dette høringssvaret tas på alvor.

I stortingsmelding 6, "Tett på - tidlig innsats og inkluderende fellesskap i barnehage, skole og SFO", leser vi at *"Regjeringen vil at alle barn og unge blir sett og får den hjelpen de trenger når de trenger den. Det innebærer at kompetansen bør være så nær barna som mulig. Vi vil bygge et lag rundt barna og elevene som blant annet inkluderer lærere, spesialpedagogiske ressurser, pedagogisk-psykologisk tjeneste (PP-tjenesten) og helsestasjons- og skolehelsetjenesten. Regjeringen vil også styrke samarbeidet mellom foreldre, barnehage, skole, skolefritidsordning (SFO) og andre offentlige tjenester."*

Vi opplever at Kunnskapsdepartementet ikke evner å sette seg inn i situasjonen og være sitt ansvar bevisst. Kunnskapsdepartementet viser til:

- at skolene bør tilegne seg "nødvendig" synspedagogisk kompetanse uten at noen kan gi et entydig svar på hva dette innebærer,
- at gjeldende lov skal ivareta elevene, selv om vår erfaring er at dette opplagt ikke fungerer etter intensjonen
- at de skal styrke laget rundt barnet uten at det stilles krav til relevant kompetanse.

I dag undervises blinde elever ofte av pedagoger uten dokumentert synspedagogisk kompetanse og det hjelper lite at Statped har denne kompetansen da de ikke er involvert i den daglige undervisningen slik at de kan sikre tilstrekkelig kvalitet i tilretteleggingen. At regelverket stiller tydelige krav til universelle utforming av digitale læremidler, hjelper lite da tilnærmet ingen digitale læremidler er universelt utformet og de få som er det fungerer dårlig med blindetekniske hjelpemidler. Hvem i "laget rundt barnet" ser behovet fra elevens perspektiv og etterser at elevene får et likeverdig opplæringstilbud er uklart. PP-tjenesten og Statped har kun en rådgivende funksjon. Mange foreldre kjemper derfor denne kampen alene når barna ikke får et likeverdig opplæringstilbud.

For å sikre blinde og svaksynte elevers rett til et likeverdig utdanningstilbud mener FTBB at:

- pedagogene må ha dokumentert synspedagogisk kompetanse
- det må kun benyttes egnede læremidler
- evalueringskriteriene for måloppnåelse i fag må ta hensyn til synsnedsettelsen
- metodene som benyttes i undervisningen må tilpasses blinde, samtidig som det fokuseres på inkludering i klassemiljøet

Vi mener derfor det er på tide å innføre egne læreplaner for blinde og sterkt svaksynte elever for å sikre denne gruppens grunnleggende rett til likeverdig utdanning.

For å undervise etter læreplanene i tegnspråk er det krav til 30 studiepoeng i grunnskolen og 60 studiepoeng på ungdomsskolen og videregående skole, i henhold til kapittel 14 i Forskriften til nåværende opplæringslov. Vi mener det er på høy tid at blinde og sterkt

svaksynte elever får tilsvarende rett til å bli undervist av pedagoger med relevant kompetanse, altså dokumentert synspedagogisk kompetanse.

Det finnes ingen godkjenningsordning for læremidler. Dagens situasjon tilsier at det trengs en godkjenningsordning for digitale læremidler for å sikre at elever med særskilte behov, deriblant blinde og sterkt svaksynte elever, kan benytte disse på en hensiktsmessig måte. Denne godkjenningsordning må sikre at digitale læremidler er tilgjengelige med blindetekniske hjelpemidler.

Mens vi venter på egne læreplaner for blinde og sterkt svaksynte, må vi få på plass følgende 4 punkter umiddelbart:

1. "Veiledningsmateriell om å tilrettelegge opplæringen i fag for sterkt svaksynte og blinde elever" som vi referer til tidligere i høringssvaret oppdateres umiddelbart.
2. Det må innføres en nasjonal godkjenningsordning for digitale læremidler.
3. Blinde og svaksynte må få en lovfestet rett til egnede læremidler, altså lydbøker, lærebøker i punktskrift eller digitale læremidler som er tilgjengelige med blindetekniske hjelpemidler.
4. Det må stilles krav til dokumentert synspedagogisk kompetanse hos lærerne som underviser denne elevgruppen.

Det har den siste tiden vært flere saker i media knyttet til store mangler i dagens undervisningstilbud til blinde og svaksynte. FTBB representerer mange barn og familier som nå står i en livskrise der de blinde og sterkt svaksynte barna ikke får den likeverdige opplæringen de har rett til. Det er derfor vår klare forventning at de åpenbare feilene i gjeldende opplæringslov rettes i ny opplæringslov, for å sikre denne gruppen sin lovmessige rett til et likeverdig utdanningstilbud.

FTBB ønsker dere lykke til i det videre arbeidet med den nye Opplæringslova. Vær vennlig å ta kontakt på post@ftbb.no hvis det er spørsmål rundt vårt høringssvar.

Vennlig hilsen

Foreldre til blinde barn

www.ftbb.no

